

1. Materialy po statistike truda na Ukraine.– Vyp.2. – Kh., 1921. – 165 s.
2. Pitanie naseleniia Ukrainy zimoy 1920-1921 g. Statistika Ukrainy. Seriya V. Statistika obmena, raspredeleniia i potrebleniia. – T.I. – Vyp.1. – Kh., 1923. – XXVIII, 38 s.
3. Sostoianie pitaniia gorodskogo naseleniia SSSR 1919-1924 gg. – M., 1926. – 274 s., IV.; Sostoianie pitaniia gorodskogo naseleniia SSSR v 1924/1925 selskohozi. godu. – M., 1926. – 125 s.; Sostoianie pitaniia gorodskogo naseleniia SSSR v 1925/1926 selskohozi. godu. – M., 1927. – 95 s.
4. Trud i profsoiuzy na Ukraine. Statisticheskiy spravochnik za 1921-1928 gg. – Kh., 1928. – 316 s.
5. Ukraina. Statystichnyi schorIchnyk TsSU USRR 1929. – Kh., 1929. – 436 s.
6. Statisticheskiy biulleten № 8 (16). – Kh., 1921; № 1 (9), № 2 (10). – Kh., 1922; № 4 (36), № 8 (40), № 13 (45), № 21 (53), № 22 (54), № 24 (56). – Kh., 1923.
7. Statystichna hronika. Koniunktura narodnogo gospodarstva USRR. – №№ 102, 104, 111, 120, 121. – Kh., 1928; №№ 127, 132, 135, 137, 144, 153. – Kh., 1929; Statystichna hronika koniunktornogo biuro TsSU № 78. – Kh., 1927.
8. Vestnik profdvizheniia Ukrainy. – № 9. – Kh., 1922; Vestnik profdvizheniia Ukrainy. – № 19 (143). Oktiabr 1928 g. – Kh., 1928; Vestnik profdvizheniia Ukrainy. – № 23 (147). – Kh., 1928.
9. Izvestiia TsK RKP (b). – № 9-10. – M., 1923.

Ямпонец П.В.

**Благосостояние городского населения Украины в эпоху НЭПа:
анализ статистических источников.**

Анализируется значительный массив статистических изданий УССР и СССР 1920 гг., где размещены материалы касательно благосостояния основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины в эпоху НЭПа (1921-1929 гг.). Определены преимущества и недостатки отдельных статистических публикаций в плане возможности их использования исследователями проблемы истории повседневности городских жителей республики в межвоенный период.

Ключевые слова: городское население; новая экономическая политика; статистические собрания; бюджетные обследования; материалы съездов и конференций; периодические издания.

Yampolets P.V.

**The Well – being of the Urban Population of Ukraine in the NEP Period:
the Analysis of the Statistical Sources.**

The great numbers of the statistical editions in the former Soviet Republics (Ukraine and Russia) in the 1920s including the information concerning the well-being of the main industrial sections of urban population (factory and office workers) in Ukraine in the NEP period (1921 – 1929) have been characterized. The benefits and drawbacks of some statistical issues as for the possibility using the problem of the history of urban population every day life in the period between wars by researchers have been defined.

The dynamic numbers of changes in such general structural prosperity elements as nominal and real salary, private market prices, energy and quality of nutrition components, the price of budget products set in the period of 1921 – 1929 are constructed on the basis of widely investigated in the research work social, economic, static indices of people's living standards.

The article deals with the process and changes in economic conditions of Ukraine state industry workers in the 20th of the XXth century. The author analyses the role and the influence of the Soviet Government in the sphere of price policy, salary, provision of workers with products and goods. The research of archives sources and other historical works has been carried out.

Key words: urban population, New Economic Policy, statistical editions, budget studying, congress and conference materials, periodical publications.

УДК 321.01:261"19"(091)

М.П. Жолоб

ВЗАЄМИНИ ВЛАДИ З ЕТНІЧНИМИ РЕЛІГІЙНИМИ ГРОМАДАМИ ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

Розглядаються основні методи, якими керувалася, та засоби, які використовувала радянська влада при закритті культових будівель та знищенні релігійних громад національних меншин УСРР в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: релігійна громада, культова споруда, іудеї, католики, протестанти, євреї, поляки, німці.

На кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. разом із зміною загальнополітичного курсу в радянській Україні як і в усьому СРСР, відбувається новий поворот у стосунках влади з

43

релігійними організаціями, що характеризується посиленням тиском більшовицького режиму на громади віруючих різних конфесійних напрямів полінаціональної держави, остаточною метою якого була повна ліквідація релігійного життя на її території. З огляду на це особливий науковий інтерес викликають методи та засоби, користуючись якими, адепти більшовицької ідеології втілювали в життя вимогу партії щодо знищення релігійних общин.

Отож, метою дослідження є комплексна характеристика методів та спеціальних засобів, які використовувала радянська влада для ліквідації релігійних громад, сформованих представниками національних меншин України.

Даній проблемі було присвячено ряд праць, зокрема радянського посадовця – О. Ярославського [25] та сучасних українських дослідників, серед яких слід виділити – Е. Бистрицьку [3], В. Росовського [9], Р. Сітарчука [5]. Однак необхідна інформація, що нас цікавить і в них міститься, є переважно узагальнюючого характеру та займає невеликий об'єм від загального обсягу робіт.

Існуючі, серед певних прошарків робітництва та лівих елементів в партії, наст-рої нетерпимого ставлення до релігії, що не залишали місце для церкви за соціалістичного ладу, час від часу нагадували про себе за рахунок випадків антирелігійного екстремізму. Прихильники таких поглядів наполягали виключно на застосуванні методів «революційної диктатури», а точніше – грубих адміністративних прийомів, аж до закриття культових споруд та розпуску релігійних громад. Найбільш гучно представники вказаної течії знову нагадали про себе в кінці 20-х років, закликаючи здійснити остаточний наступ на релігію, щоб «відправити її на звалище історії» [1, с. 291].

На межі 1928-1929 рр. в СРСР відбулася зміна політичного курсу, що негативно відобразилося на функціонуванні релігійних громад національних меншин України. Сконструювавши теорію «загострення класової боротьби», що нібито супроводжувала соціалістичне будівництво, комуністична верхівка силовими методами почала колективізацію селянського господарства. Зміна усталеної форми земельної власності та руйнування перевірених роками методів господарювання супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя національних меншин, одним з ключових елементів якого була релігія, що відігравала чималу роль у самоідентифікації етносів. Суспільство було штучно поділено на два непримиренні табори: прогресивному пролетаріату і селянству протиставлялися буржуазно-капіталістичні верстви. Останні були оголошені реакційними, антирадянськими, з ними влада вела і закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили в когорту «непримиренних ворогів трудового народу» [3, с. 198].

Зазначені зміни відповідали вимогам, до виконання яких Ленін закликав своїх прибічників у власних працях, присвячених релігійному питанню: «Ми повинні боротися з релігією. Це – абетка всього матеріалізму. Але марксизм не є матеріалізмом, який зупинився на абетці. Марксизм йде далі. Він каже: ... цю боротьбу необхідно пов'язати з конкретною практикою класового руху, що спрямований на усунення соціальних коренів релігії... Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто ставити справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт чисто-теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно на ґрунт класової боротьби, в руслі якої маси виховуються найкраще» [6, с. 25].

Протягом 1928 р. Сталін тричі в своїх виступах закликав до активної боротьби з релігією [2, с. 107]. Він стверджував, що за спиною куркуля стоять багаточисельні релігійні організації, а це збільшує його сили, ідеологізує глитая. Тому в загальному наступі на куркуля і непмана Сталін готувався завдати спеціального удару по релігійних організаціях [1, с. 294]. 1929 р. була розіслана директива ЦК ВКП(б), в якій підкреслювалося, що релігійні організації залишилися єдиною контрреволюційною силою в СРСР. Таким чином була надана команда, щодо застосування проти них репресивних заходів [2, с. 107].

З ініціативи НКВС розпочалася робота над новим законопроектом, який повинен був прилаштувати положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» до запланованого наступу на релігійні організації. В роботі над ним, яка тривала до

1929 р., узяли участь Антирелігійна комісія ЦК ВКП(б), НКВС, НКЮ, ОДПУ. Проект закону «Положення про культу та культове майно» продемонстрував подальший наступ на права церкви та віруючих. В проекті передбачалося існування релігійних організацій лише у формі груп віруючих за наявності культових приміщень, де здійснювалося богослужіння. Вводилися обмеження на проведення обрядів [3, с. 198].

Чи не останню крапку в перегляді релігійного законодавства 20 – 30-х рр. ХХ ст. поставила держава, внівши у 1929 р. зміни до конституції СРСР. Стаття 8 нового основного закону УСРР, стверджувала: «В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами». Як бачимо, у першому варіанті Основного закону існувало, хоча й обмежене, право віруючих на пропаганду віровчень, а в другому його вже вилучили.

Центральна рада Спілки войовничих безвірників у 1930 р. спробувала пояснити, як потрібно тлумачити названі зміни до Конституції: «Нова редакція уточнює об'єм і характер тої діяльності, яка до цього розцінювалася релігійниками і церквами різних течій як право під виглядом релігійної пропаганди вести антирадянську агітацію і боротьбу з будь-якими заходами радянської влади. Заміна поняття «свобода релігійної пропаганди» в законі словами «свобода релігійних сповідань» показує, що діяльність віруючих у сповідуванні своїх релігійних догм обмежена середовищем віруючих і розглядається як тісно пов'язана з віровченням культу терпимої у нашій державі релігії. Залучення ж нових кадрів трудящих, особливо дітей, у число прибічників релігії... є шкідливим з точки зору інтересів пролетаріату та свідомого селянства, звичайно ніяк не може перебувати під захистом закону й охоплюватися поняттям «свобода релігійних сповідань». Отже, будь-яка пропагандистська й агітаційна діяльність церковників та релігійників не може розглядатися як діяльність, дозволена законом про релігійні об'єднання, а, навпаки, розглядається як така, що вийшла за межі свободи віросповідання, перебуває під охороною закону і підлягає дії кримінального та цивільного кодексів, оскільки вона їм суперечить» [5, с. 174].

В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Вважаючи сукупність релігійних громад останньою легально діючою контрреволюційною організацією в СРСР, комуністи, бажаючи з нею остаточно розправитися, почали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби, відбираючи в них культові споруди. Саме 1929 рік став початковою точкою відліку процесу закриття культових приміщень в Україні, що тривав протягом наступного десятиліття. Журнал «Антирелігіозник» визнавав, що закриття таких будівель набуло в цей рік масового характеру [7, с. 75].

Нові економічні відносини в суспільстві, які нібито базувалися на принципах соціалізму та які досягалися внаслідок проведення в країні колективізації та індустріалізації, на думку більшовиків, мали б вплинути на перегляд населенням своїх установлених релігійних поглядів. Тому в документах з приводу позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові висновки, які досить часто дублювалися з одного протоколу в інший: «Сталіндорфський райвиконком враховує, що населення Ізлучистої сільради колективізовано на 93% і з огляду на це знову підійняло питання перед райвиконкомом, а також на перевиборах рад, де прийняло участь 95% виборців, про перетворення синагоги у будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання, для використання його на культурні потреби села» [12, арк. 83].

Голова Спілки войовничих безбожників Омелян Ярославський в одній із своїх статей, опублікованій 1931 р. закликав: «Колективізація сільського господарства, перехід на соціалістичні рейки нашого господарства, справжня глибока культурна революція, повне

звільнення від ідеології експлуататорів – потребує непримиримої антирелігійної пропаганди» [25, с. 24].

Щоб показати успіхи боротьби з релігією та вказати на непотрібність існування церкви, синагоги, кірхи чи будь-якого іншого молитовного будинку для місцевих жителів, ініціатори закриття культових споруд посилалися на високий відсоток атеїстів в населеному пункті, на території якого мали ліквідувати релігійну громаду. Так, у протоколі про закриття єврейської культової споруди, що знаходилася в м. Махнівка Бердичівської округи зазначалося: «В місті 65% безвірників, таке цифрове співвідношення вичерпує питання нагальної потреби передати синагогу Кльоуз на вимогу працюючих під єврейську читальню» [20, арк. 234].

Формально не бажаючи виходити за межі законодавства, яке регулювало взаємини віруючих з державою, представники радянської влади намагалися легімітизувати свої дії, вдаючись до штучних, заздалегідь спланованих заходів. Так, закриття того чи іншого молитовного будинку проводилося нібито за вимогою трудівників, які до того ж належали до тієї національної меншини, що й члени релігійної громади, котрих намагалися позбавити культової споруди. Подібні вимоги підкріплювалися рішеннями зборів маріонеткових громадських об'єднань, члени яких клопоталися про передачу будівель з рук віруючих закладам культурно-просвітницького характеру.

Використовуючи даний привід радянська влада, подібно сотням інших общин, сформованих представниками національних меншин, позбавила можливості задоволення релігійні потреби у вже згаданому культовому приміщенні віруючій частині єврейського населення м. Махнівки Бердичівської округи. 4 вересня 1929 р. на загальних зборах профспілок кустарів, вчителів, бідноти та активу міста було поставлено питання про передачу синагоги Нової під культустанову. 5 жовтня 1929 р. на загальних зборах юнацької секції при хаті-читальні було ухвалено закрити синагогу та пристосувати її під культустанову. Також на загальних зборах єврейських жінок м. Махнівки стояло питання, щодо пристосування синагоги під клуб, з огляду на відсутність відповідного помешкання для проведення культурної роботи [21, арк. 60]. 1930 р. в с. Радоловка Коларівського району Мелітопольської округи, де з його 1396 жителів 1331 особи були болгарами, 449 осіб з 576 тих, хто мали виборче право підписалися за закриття молитовного будинку [19, арк. 132].

Разом із зборами мешканців певного міста або села та зібраннями членів місцевих осередків громадських об'єднань, на яких від імені жителів населеного пункту більшовики позбавляли общини їх культових споруд, скликалися збори віруючих, задля обговорення питання про збереження приміщення за релігійною громадою. Оскільки такі зібрання проводилися під пильним оком представників радянської влади, на них, згідно офіційних документів тієї пори, була присутня мала кількість людей або ж взагалі ніхто не приходив. Це грало на руку владі, яка констатувала, недовідатню кількість членів у громаді, що ставало офіційного припинення її функціонування. Так, при закритті синагоги в м. Махнівка не дивлячись на те, що збори скликалися двічі, першого разу зібралось 12 чоловік, вдруге ж віруючі на збори зовсім не з'явилися. Що ж до кількості п'ятдесятки, то як виявилось на 20 січня 1930 р. до неї входило всього 14 чоловік [21, арк. 60]. Тож факт недостатньої кількості членів у складі релігійної громади для представників влади був приводом, спираючись на який вони могли відібрати у віруючих культову споруду.

Радянська влада тиснула на членів релігійних громад не лише з метою оформлення ними заяв, щодо припинення своєї участі у справах общини, а й з приводу порушення клопотань про закриття власних культових споруд. Так, в лютому 1930 р. в м. Яришові Могилів-Подільської округи заяву про закриття синагоги підписало 18 осіб з числа п'ятдесятки. Виправдовуючи закриття культової споруди працівники місцевих органів влади також вказували на те, що частина віруючих вмерла або виїхала з міста [20, арк. 234].

НКВС до РВК надсилав з грифом «Цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок, які мали стати у пригоді при закритті культових будівель. Так, 18 листопада 1929 р. до голови Немирівського органу виконавчої влади з приводу закриття в місті німецької лютеранської кірхи надійшов лист: «Треба домовитися з райадмінвідділом, щодо збору, згідно адміністративних положень, необхідного матеріалу з приводу

невиконання громадою пунктів договору, недостатньої кількості членів у її складі та утримання культової споруди в неналежному технічному стані. Тоді можна буде поставити питання, щодо закриття молитовні, зібрати збори і запропонувати останнім зробити ремонт» [21, арк. 7].

Таким чином, одним з важелів впливу на релігійну громаду, котра не бажала добровільно залишати будівлю, яка нею використовувалася з богослужбовою метою, був фінансовий тиск. Адже, згідно 371 артикулу (увага 2) Адміністративного кодексу УСРР релігійна громада змушена була припинити користування культовою спорудою у разі незадовільного технічного стану останньої. Для закриття молитовного будинку, з ініціативи представників влади, скликала спеціальна комісія, яка здійснювала технічний огляд будівлі, в ході якого виявлявся ряд несправностей. Заздалегідь визна-чивши такий об'єм робіт, для виконання якого члени громади не знайшли б необхідних коштів. Тоді общину, через неспроможність провести ремонт, позбавляли церкви, костюлу, синагоги чи будь-якого іншого молитовного будинку.

Розуміння того, що вимоги місцевої влади провести ремонт культової споруди були лише приводом до намагання влади обмежити віруючих в задоволенні їхніх духовних потреб, сумнівів не викликало. Про це свідчить, хоча б скарга уповно-важених 6 єврейських релігійних громад Дніпропетровська на ім'я голови ВУЦВК Г.І. Петровського, від 8 червня 1932 р.: «Після закриття найбільших синагог, з яких, замість більш ніж 40 існуючих в Дніпропетровську, залишилося тільки 12, причому менш значущих, місцева влада в останній час розпочала здійснювати заходи й щодо інших, кінцевою метою яких має бути їх закриття. Так, 27 березня щодо 6 молитовних будинків була оприлюднена вимога здійснити ремонт на суму для кожного окремо від 25 до 30 тис. рублів. Вимоги, щодо ремонту мають шаблонний характер, майже до всіх вони спільні, начебто всі будівлі однаково зношувалися, не дивлячись на те, що будувалися і ремонтувалися в різний час. Ремонт же за вказаною вимогою повинен був закін-читися до 12 квітня, тобто протягом двох тижнів, - і це в розпал будівничого сезону, коли існує великий дефіцит матеріалів, необхідних для його здійснення» [15, арк. 45].

Цікавий випадок трапився літом 1931 р. в с. Романові Дзержинського району, де від удару блискавки згорів верх костюлу та на 10-15% постраждала сама будівля. Не дивлячись на те, що релігійна громада від імені 6 тисяч віруючих кілька разів зверта-лася до РВК з проханням надати дозвіл провести ремонт, позитивної відповіді не надійшло [14, арк. 71]. Висновок офіційної комісії був невтішним та кардинально відрізнявся від інформації, яку надавали члени общини: «З костюлу залишилися лише стіни, та й ті пошкоджені на 30%, решта згоріла повністю. Стіни, які залишилися, дали тріщини, використані бути не можуть і підлягають зносу». На підставі вищезаз-наченого РВК заборонив не тільки ремонтувати костюл, а навіть його тимчасове устаткування для служби [14, арк. 68].

Технічний огляд культової споруди міг проходити під час богослужіння, що викликало занепокоєння з боку віруючих [20, арк. 17]. Під час обстеження синагоги м. Іванків наприкінці 1931 р. було складено висновок: «Будинок з соснових брусів на дубових підвалинах та стовпах, збудований близько 40 років тому. Дах залізний. Основні стовпи зі східного боку підгнили, вони потребують негайної заміни, підсипка землі під підлогою теж осунулася в великій залі. На другому поверсі, в залі жіночої молитовні потрібна перекладка груби та поладження оцинкування. Дах потрібно пофарбувати залізним суриком, оскільки він був пофарбований більше п'яти років тому і частина даху почала ржавіти. Всі водозливні труби на даху зруйновані. Такий стан будинку небезпечний, коли не зробити капітального ремонту. З метою уникнення катастрофи, яка може статися під час перебування в ньому віруючих, комісія до того коли буде проведений не дозволяє користуватися цим будинком» [17, арк. 21].

В списках технічних оглядів містилося забагато пунктів, щодо ремонту будівлі. Члени общини під тиском місцевих органів влади змушені були скликати збори на яких

приймалося рішення щодо припинення діяльності релігійної громади в культовій споруді за браком коштів, необхідних як для проведення ремонту так і для інших витрат, пов'язаних з її діяльністю. В тексті протоколу, що укладався на подібних зборах, зазвичай вставлялися просякнуті більшовицькою ідеологією вислови, завданням яких було виправдати ухвалене рішення. В другій частині протоколу загальних зборів релігійної общини поляків при Салівінській цукроварні, які відбулися 1 листопада 1929 р. зазначалося: «Заслухавши питання подальшого утримання помешкання костюлу та існування общини, остання, приймаючи до уваги недоцільність проведення ремонту помешкання за кошти общини, яка мало користується костюлом, велику роль культурно-національного будівництва з боку Радвлади для польського населення, негативний вплив релігії взагалі на культурне будівництво та зокрема на культуроту серед поляків на цукроварні, вважати релігійну громаду розпущеною та помешкання костюлу переданим в розпорядження клубу Салівінківської цукроварні для потреб культурного обслуговування працюючих» [22, арк. 7].

Органи місцевої влади могли без особливих перешкод ліквідувати релігійну громаду, яка задовольняла духовні потреби в культовій споруді, що розташовувалася на території установи чи підприємства. 13 вересня 1931 р. згідно рішення бюро партійного комітету м. Житомира міською радою було винесено постанову про припинення функціонування старообрядницької релігійної громади в будівлі, що знаходилася на території хлібозаводу, як пояснювалося, через те, що її «діяльність заважає злагодженості виробничих процесів та гальмує подальший розвиток підприємства» [16, арк. 48].

Улюбленим засобом закриття культових споруд та ліквідації релігійних громад для радянської влади були різноманітні податки, страховки та земельні ренти. Оскільки до релігійних общин було таке ж відношення що й до приватних підприємств, будь-які податки були значно вищими, ніж для державних закладів. Більш того, часто вводилися обмеження в терміни сплати, які були скорочені до мінімуму. Представники влади намагалися ускладнити збір коштів, використовуючи залякування, покарання та заборони. Затримка оплати на кілька днів могла призвести до закриття культової будівлі. Сума, яка стягувалася з культового приміщення не була сталою та повсякчас зростала. Закриття храмів за несплати податків не мало нічого спільного з переслідуванням релігії, оскільки, згідно офіційного трактування радянської влади, це торкалося виключно фінансового питання [8, с. 96].

Німецькі баптисти с. Нейзац Тілігуло-Березанського району, яких позбавляли культової споруди, відчуваючи наступ місцевої влади на свою релігійну громаду, щоб позбутися фінансового тягаря, в листі до Райвиконкому виправдовувалися: «Ми нічого не маємо проти зайняття цього дому сільбудом або будь-яким іншим культурним закладом, переконливо прохаємо Вас достроково розірвати з нами договір на вказану будівлю. Крім того ми прохаємо Вас, повернути різницю суми з цього моменту, коли ми віддали наше приміщення, оскільки ми не хочемо за нього нести матеріальну відповідальність. Вказуємо, що дім віддали в належному технічному стані, доказом чого слугує довідка та акт приймальної комісії» [24, арк. 11].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, що надавалася їй згідно договору, місцева влада для того щоб пом'якшити конфліктну ситуацію, яка часто складалася в ході виконання даного рішення, вказувала на інші релігійні споруди в яких би віруючі змогли продовжувати задовольняти свої духовні потреби. Слід однак вказати на формальність цієї процедури, яка проводилася скоріш з метою виконання всіх законодавчих приписів, необхідних для вилучення культової будівлі з рук віруючих, а не внаслідок піклування про відвідувачів богослужінь. В листі очільників адміністративного відділу Кам'янець-Подільського окрвиконкому до НКВС, який був надісланий 18 травня 1930 р. щодо закриття єврейської синагоги Шнайдереше-Шіль (інша назва Ремісничка) та передачу її приміщення культосвітній установі «Кіно для кустарів» зазначалося: «Попри те, що релігійна громада змушена була залишити синагогу, її члени матимуть змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших 28 синагогах даної місцевості, до того ж на таку кількість молитовних будинків припадало близько 35 віруючих, тоді як в одну синагогу могло вміститися аж 300-400 чоловік» [18, арк. 68].

Насправді все не було так досконало як хотіли показати працівники владних органів. В скаргах віруючих до ВУЦВК в Харкові на дії місцевих органів влади можна віднайти протилежне. Члени єврейської релігійної громади м. Сталіно, яка стояла на порозі вимушеної самоліквідації нарікали на те, що в місті ось-ось припинить функціонування їхня синагога, а найближча діюча знаходиться аж в Маріуполі, відстань до якого вимірювалася 5 годинами їзди поїздом [10, арк. 84]. Подібна проблема спіткала також єврейських віруючих Філософського району Дніпропетровська, де із 12 іудейських культових споруд не залишилося жодної діючої. Цей район знаходився на дуже далекій відстані від центральної частини міста, що унеможливлювало віруючих відвідувати синагоги, котрі ще там залишалися [15, арк. 46].

Цікавим є той факт, що партійне керівництво приділяло справам закриття культових споруд «великого політичного значення». Тому відповідні органи влади особливо уважно і обережно ставилися до кожної справи та слідкували за правильним оформленням матеріалів для закриття молитовень. НКВС неодноразово застерігав місцеву владу, щоб та розглядала закриття молитовних будинків «як результат проведення виховної і культурно-освітньої роботи серед населення, а не як спосіб на придбання помешкання». НКВС УСРР випрацював навіть спеціальний «Зразок висновку про закриття молитовного будинку». Незважаючи на це на місцях постійно були випадки самовільного закриття молитовних будинків з боку голів сільрад або районної адміністрації, без дотримання належного оформлення справ. Обіжник № 50 ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. застерігав навіть органи місцевої влади, що вони не мають права брати участь в обговоренні питання про закриття молитовень на загальних громадських зборах, збирати підписи на відповідних заявах і тим більше вживати будь-яких адміністративних заходів для впливу на громадян. Однак, як було проілюстровано вище, все відбувалося навпаки [9, с. 907].

Діяльність релігійних громад, які ще продовжували зберігати право на користування спеціально обладнаними для проведення богослужбових обрядів приміщеннями, теж всіляко обмежувалася. Так релігійна община німців-лютеран колонії Рибальськ Карл-Марксівського району протягом літа 1931 р. скаржилися на те, що в її розпорядженні знаходилася лише третина території культової споруди, оскільки іншу її частину почав займати місцевий вчитель. Не дивлячись на це, податки з релігійної громади продовжували стягуватися за користування територією всієї будівлі [12, арк. 60].

У релігійних громад радянська влада відбирала не тільки споруди для здійснення богослужінь, а й будь-які інші будівлі, пов'язані із релігійними звичаями представників національних меншин України. Влітку 1930 р. згідно вказівок адміністративного управління про перевірку мікв та закриття таких при комунальних лазнях, Бердичівським окрадмінвідділом в місті було виявлено приміщення для ритуального омовіння, що знаходилося при лазні, яку тримала релігійна громада. А вже згодом, на підставі складеного окрздравом акту міква припинила функціонування [11, арк. 3].

Подібна доля спіткала обрядову обмивальню на київському Єврейському кладовищі. Будинок в якому провадилася обмивання мерців представниками єврейської общини, органом влади не було визнано спорудою релігійного культу, оскільки він належав похоронному відділу управи впорядкування й на обліку в відділі культів не знаходився. З огляду на це та внаслідок порушення утримувачами будівлі санітарних норм влада заборонила проводити обмивання мерців у вказаній споруді [11, арк. 67].

Під час індустріалізації на рубежі 20-30-х років ХХ ст. розгорнулася нова кампанія зі зняття церковних і костельних дзвонів, що уособлювала собою перший крок до ліквідації релігійних громад, культові споруди яких ще не була зачинені. Її проведення перегукувалася з вилученням церковних цінностей 1922 р. Були зняті дзвони з Михайлівського й Олександрівського костелів у Києві. В грудні 1930 р. Київська крайова інспектура охорони пам'яток звернулася до наркомату освіти з листом про необхідність

збереження хоча б історико-мистецьких дзвонів церков, костьолів і храмів м. Києва, але він не знайшов реагування [4, с. 236].

Діяльність релігійних громад пов'язана з обрядами, проведення яких вимагало те чи інше релігійне вчення теж всіляко піддавалася утискам з боку влади.

Німецькі лютерани, які проживали на території АМСРР і досягли 18 років, для того, щоб над ними була здійснена конфірмація, надсилали заяви до секції культів Секретаріату ЦВК АМСРР з проханням надати дозвіл підготуватися до обряду, а також знайти осіб, які б їх навчили Закону Божому, знання якого передбачалося для бажаючих пройти конфірмацію. З огляду на те, що представники влади мали вказівки, котрі торкалися можливості підготовки до конфірмації виключно групою в складі трьох неповнолітніх осіб, ними був надісланий лист до Секретаріату Президії ВУЦВК з проханням пояснити як правильно вирішити дану проблему. Як бачимо, під час розгляду того чи іншого питання в релігійній сфері віруючим часто заважали бюрократичні перепони [24, арк. 33].

Доходило навіть до того, що Київський окрадмінвідділ звертався до НКВС з проханням пояснити чи буде правильним надати дозвіл одній з єврейських релігійних громад випікати мацу на свято Пасхи, в тому разі якщо згадана випічка реалізуватиметься за собівартістю без жодних надлишок [13, арк. 95].

Таким чином, Сталін, сконцентрувавши у своїх руках всю повноту влади, вирішив продовжити справу Леніна з наближення комуністичного «світлого майбутнього», виконання якої з тактичних міркувань було тимчасово сповільнено в роки НЕПу. Одним з пунктів перебудови життя в країні стала культурна революція в ході якої мав бути відкинутий релігійний світогляд. Задля цього більшовики через місцеві органи влади вдалися до політики утисків та знищення релігійних громад. Посилаючись на незадовільний стан будівель та використовуючи при цьому методи фінансового тиску, общини віруючих масово позбавляли культових споруд. Проводячи закриття культової будівлі, представники радянської влади намагалися надати цьому процесові легітимності. Для цього більшовики нерідко використовували мешканців населеного пункту в якому діяла релігійна громада з метою оформлення ними прохань щодо припинення функціонування общини в тій чи іншій культовій споруді.

Практикуючи дану політику, що мала на меті позбавити представників націо-нальних меншин України віри, будівничі комунізму у такий спосіб робити ще один крок у напрямку прищеплення поліетнічному населенню УСРР штучно сконструйованої самоідентифікації, що відповідала б вимогам нового суспільства, світогляд членів якого мав базуватися виключно на атеїстичних засадах.

1. *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
2. *Бабинов Ю.А.* Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика / Ю. А. Бабинов. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. – 232 с.
3. *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль, 2009. – 416 с.
4. *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О.Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
5. *Кравченко П.А., Сітарчук Р.А.* Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20-30 роки ХХ століття) / П.А. Кравченко, Р.А. Сітарчук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.
6. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – Политиздат, 1977. – 144 с.
7. *Орлянский В.С.* Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье) / В.С. Орлянский. – Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. – Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 1999. – 102 с.
8. *Пасечник О.А.* Римско-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О.А.Пасечник. – Хмельницкий: ЧП Цюпак А.А., 2009. – 188 с.
9. *Росовський В.* Доля католицьких храмів на Поділлі (20 – 30-ті ХХ ст.) / В. Росовський // Історія релігій в Україні. Праці Х-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 904-909.
10. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 7, спр. 172, 298 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 17, 113 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 179, 338 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 181, 68 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 191, 118 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 192, 73 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 193, 57 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 195, 129 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 196, 73 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 199, 137 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 202, 246 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 203, 70 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 284, 23 арк.
23. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 450, 8 арк.
24. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 599, 32 арк.
25. *Ярославский Е.* Против национализма. Против религии. Сборник статей / Е. Ярославский. – М., Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 78 с.

References

1. *Alekseev V.A.* Illiuzii i dogmy / V.A. Alekseev. – М.: Politizdat, 1991. – 400 s.
2. *Babinov Yu.A.* Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v Rossii, SSSR, SNG: teoriia, istoriia, praktika / Yu. A. Babinov. – Sevastopol: Izd-vo SevNTU, 2003. – 232 s.
3. *Bystrytska E.* Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatogo Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878 – 1964): Monografiia / E. Bystrytska. – Ternopil, 2009. – 416 s.
4. *Kalakura O.Ya.* Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti / O.Ya. Kalakura. – К.: Znannia Ukrainy, 2007. – 508 s.
5. *Kravchenko P.A., Sitarchuk R.A.* Protestantski obiednannia v Ukraini u konteksti sotsialnoi polityky bilshovykiv (20-30 roky XX stolittia) / P.A. Kravchenko, R.A. Sitarchuk. – Poltava: ASMI, 2005. – 212 s.
6. О религии и тсеркви. Sbornik vyskazyvaniy klassikov marksizma-leninizma, dokumentov KPSS i Sovetskogo gosudarstva. – Politizdat, 1977. – 144 s.
7. *Orlianskiy V.S.* Materialy k istorii yevreyskoy obshchiny Aleksandrovska (Zaporozhye) / V.S. Orlianskiy. – Vyp. 3. 1921 – iyun 1941 g. – Zaporozhye: «ETTA-PRESS», 1999. – 102 s.
8. *Pasechnik O.A.* Rimo-katolicheskaia tserkov v Kamenets-Podolskoy (Khmelnitskoy) oblasti v 1920-1941 godakh / O.A. Pasechnik. – Khmelniitskiy: ChP Tsiupak A. A., 2009. – 188 s.
9. *Rosovskii V.* Dolia katolytskykh khramiv na Podilli (20 – 30-ti XX st.) / V. Rosovskii // Istoriiia religii v Ukraini. Pratsi X-oi mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (Lviv, 16-19 travnia 2000 roku). Knyha I. – L.: «Logos», 2000. – S. 904-909.
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy), f. 1, op. 7, spr. 172, 298 ark.
11. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 17, 113 ark.
12. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 179, 338 ark.
13. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 181, 68 ark.
14. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 191, 118 ark.
15. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 192, 73 ark.
16. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 193, 57 ark.
17. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 195, 129 ark.
18. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 196, 73 ark.
19. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 199, 137 ark.
20. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 202, 246 ark.
21. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 203, 70 ark.
22. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 284, 23 ark.
23. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 450, 8 ark.
24. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 7, spr. 599, 32 ark.
25. *Yaroslavskiy E.* Protiv natsionalizma. Protiv religii. Sbornik statey / E. Yaroslavskiy. – М., Л.: OGYZ – Moskovskiy rabochiy, 1931. – 78 s.

Жолоб М. П.

Взаимоотношения власти с религиозными общинами национальных меньшинств советской Украины на грани 20-30-х гг. XX в.

Рассматриваются основные методы, которыми руководствовалась, и средства, которые использовала советская власть при закрытии культовых сооружений и уничтожении религиозных общин национальных меньшинств УССР в конце 20-х – начале 30-х гг.

Ключевые слова: религиозная община, культовое сооружение, иудеи, католики, протестанты, евреи, поляки, немцы.

Zholob M. P.

Authorities relationship with Ethnic Religious Communities of the Soviet Ukraine in the late 1920s – early 1930s.

At the end of 1920s – early 1930s there is a new turnaround in the relationship of authorities with religious organizations along with the change of general political course in the Soviet Ukraine and throughout the Soviet Union which is characterized by increased pressure of the Bolshevism regime on the believers community of different confessions in multinational country with the ultimate aim of religious life complete elimination in its territory.

Considering the totality of religious communities as the last legally valid counterrevolutionary organization in the Soviet Union, the Communists, who desired to do away with it completely, launched a massive anti-religious campaign, in the course of which believers were deprived of an opportunity to fully satisfy their spiritual needs, depriving them of their religious buildings and structures.

The initiators of religious buildings and structures closure referred to the high percentage of atheists in a settlement where religious community was to be eliminated to show the success of struggle against religion and emphasize futility of existence of the church, synagogue, Protestant church or any other place of worship for locals.

Formally undesired to go beyond the law, which governed the relationship of believers with the power, the Soviet authorities attempted to legitimize their actions by resorting to artificial, preplanned events. Thus, one kind of place of worship or another was allegedly closed upon demand of workers, who also adhered to the same national minority as members of the religious community, who were deprived of religious buildings and structures.

Local authorities could eliminate without any interference any religious community which met the spiritual need in religious buildings and structures located in the area of institution or enterprise.

Various taxes, insurances and ground rents were a favorite tool of Soviet authority to close sacred buildings and eliminate religious communities. Since religious communities were treated in the same manner as private companies, any taxes were much higher than for public institutions. Moreover, limitations were often introduced in terms of payment, which were subsequently minimized.

Depriving the right of a religious community to religious buildings and structures made available under the agreement, local authorities pointed at other religious structures where believers could continue to meet their spiritual needs, in order to mitigate the conflict situation, which often occurred in the implementation of the decision. A point that should be mentioned is the formality of the procedure, which took place allegedly to fulfill all legal requirements necessary to deprive believers of their places of worship rather than to take care of the visitors of worship.

Another point of interest is the fact that the party leadership attached great political importance to closure of places of worship. Therefore, the relevant authorities were especially attentive and cautious to every case and followed the correct design of materials to close places of worship. People's commissariat (NKVD) repeatedly warned local authorities to consider closure of places of worship as a result of carrying out morale building, cultural and educational work among the population, rather than the way to purchase apartment."

Activities of religious communities who continued to retain the right to use specially equipped premises for liturgical rites were strictly limited as well. A new campaign unfolded in the course of industrialization in the late 1920s and 1930s to remove church and roman catholic church bells, that represented the first step to eliminate religious communities, which religious buildings and structures were not closed yet. Activities of religious communities is associated with rites, which required a particular religious doctrine and which were subjected to impingement by the authorities.

Practicing a policy that was intended to deprive members of national minorities of Ukraine builders of faith, communism builders in this fashion attempted to take another step towards instilling artificially constructed identity to multiethnic population of USSR, that would meet the requirements of the new society, and which would be based on atheistic principles.

Keywords: religious community, religious buildings, Jews, Catholics, Protestants, Jews, Poles, Germans.

УДК 323.282 058.244:323.15 (477)

М.А. ЖУРБА

**СЕЛЯНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЕТНОМЕНШИН УКРАЇНИ
В УМОВАХ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ
(КІНЕЦЬ 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.)**

Розглядаються історичні обставини, методи та наслідки використання громадських об'єднань національних меншин України в таких акціях більшовицького режиму як колективізація, хлібозаготівлі та ліквідація рентабельних селянських господарств наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Доводиться існування політичного курсу більшовицького керівництва, спрямованого на придушення селянського протесту проти аграрно-соціальної політики партії, закамфльованої гаслами класової пролетарської солідарності.

Ключові слова: більшовицький режим, класові спілки, хлібозаготівлі, колективізація, розкуркулення.

Розгортання примусової комунікації селянських господарств супроводжувалося відвертим пограбуванням селянства нацменшин в ході державних хлібозаготівельних

кампаній. Для проведення хлібозаготівель в національних районах були створені спеціальні комісії, які контролювали перебіг кампаній. Сам механізм доведення до господарств хлібозаготівельних планів передбачав участь у ньому сільської громадськості. Перед винесенням на обговорення землегромади, вони попередньо обговорювалися на зборах комнезаму та активу села з представників інших громадських організацій. Тільки тоді ці плани представлялися на загальну сходку селян, яка мала формально затвердити списки поіменних хлібоздатчиків та кількість зерна, визначеного в планах державних органів.

Систему громадських об'єднань наприкінці 1920-х рр. в Україні утворювали доктринальні, компанійські об'єднання, серед яких виділялися так звані класові спілки (комнезами, селянські товариства взаємодопомоги, профспілка сільгосплісробітників), шефські та добровільні товариства на кшталт Тсовіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, створені для ідеологічної сільської людності в дусі комуністичної доктрини і використовувані як засіб виконання поточних господарсько-політичних завдань.